

УДК 821.162.1.08:271

Світлана СУХАРЄВА
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

ПОЛЬСЬКОМОВНИЙ ВИСТУП АНДРІЯ МУЖИЛОВСЬКОГО НА ЗАХИСТ ПРАВОСЛАВ'Я

У статті проаналізовано антиунійну польськомовну творчість Андрія Мужилівського. Подано основні аспекти апологетичного принципу диспуту. Основна увага сконцентрована на образності та ідейній спрямованості тексту.

Ключові слова: антиунійна література, апологетика, опонент, концепт, полемічний дискурс.

The article analyses antiunion polish-language works of Andriy Muzyłowski. The profound aspects of apologetic principle of dispute are represented. The main attention is focused on imagery and ideological direction of the text.

Key words: the antiunion literature, the apologetics, the opponent, the concept, the polemical discourse.

W artykule została przeanalizowana antyuniijna twórczość polskojęzyczna Andrzeja Mużyłowskiego. Przedstawiono podstawowe aspekty apologetycznej zasady dyskusji. Uwagę skupiono głównie na obrazowości i ideowej wymowie tekstu.

Słowa kluczowe: literatura antyuniijna, apologetyka, oponent, koncept, dyskurs polemiczny.

У період антиунійної та проунійної творчості Мелетія Смотрицького у вітчизняне письменство влилося чимало нових імен, пов'язаних власне з поберестьейським диспутом, веденим різними мовами – українською, польською та латиною. До свічад суспільно-богословської думки цього періоду зараховуємо і Андрія Мужилівського, польськомовна творчість якого, хоча і представлена одним об'ємним трактатом апологетичного звучання, стала зразком вітчизняної поетики і взірцем богословських повчань [3]. До цього доробку необхідно додати полемічну кореспонденцію Мужилівського, написану польською мовою, яка мала документальний характер (Лист до Криштофа II Радзивіла із повідомленням про виступ у похід Війська Запорозького і про відправлення посольства до короля Сигізмунда III від 15 липня 1621 року, Лист до Криштофа II Радзивіла у справі місії ченця Івана Дубовича від 16 грудня 1623 року, Лист до Криштофа II Радзивіла про ситуацію у Війську Запорізькому, зокрема про зміщення Михайла Дорошенка і обрання гетьманом Марка Жмайла від 13 лютого 1624 року [1]). Деякі дослідники, зокрема Юрій Мицик, зараховують Андрія Мужилівського до когорти давніх білоруських письменників.

Ця сторінка полемічної польськомовної літератури до сьогодні майже не вивчена із причини кількох обставин: недоступність тексту, який можна відшукати у небагатьох архівних зібраннях; недостатня обізнаність зі старопольською мовою, якою праця Мужилівсько-

го була написана; невеликий творчий доробок письменника, що не спонукає медієвістів до наукових пошуків. Проте в дійсності «Antidotum przezacnemu narodowi ruskiemu, albo warunek przeciw apologii jadem napełnionej, którą wydał Meleti Smotrzycki, niesłusznie Cerkiew Ruską prawosławną w niej pomawiając haeresją i schismą. dla niektórych scribentów» Андрія Мужилівського, написаний у відповідь на унійний трактат «Apologia peregrinacji do krajów wschodnich» Мелетія Смотрицького [4], у своїй геніальності стояв нарівні із працями визначного опонента Мелетія Смотрицького, вирізнявся поетичністю мислення, богословською наповненістю і риторичною завершеністю. Власне з цього приводу можемо стверджувати, що «Antidotum przezacnemu narodowi ruskiemu...» на сьогодні потребує ретельних медієвістичних опрацювань.

Зважаючи на особливий клімат творення польськомовної поберестьейської полеміки, яким стало українсько-польське пограниччя, виникає теж потреба наближення постаті визначного православного полеміста до польського літературознавчого середовища та залучення його до спільних критичних досліджень цієї епохи. На жаль, прізвища «Мужилівський» не знаходимо у Польському біографічному словнику та інших польськомовних енциклопедичних виданнях, що свідчить про відсутність будь-якої поінформованості польського читача про полемічну діяльність Андрія Мужилівського у рядах антиунійного полемічного табо-

ру. Неоціненою натомість залишається публікація про цього автора, вміщена у збірці Івана Вагилевича «Польські письменники-русини» («Pisarze Polscy Rusini») [5, с. 153–156].

Андрій Мужилівський із Слуцька залишив свій вагомий слід в українській історіографії. Увійшли у вітчизняну історію також його сини – Силуян Мужилівський (відомий суспільний діяч, посол Богдана Хмельницького під час перших перемовин із Москвою, хронолог національно-визвольного руху в Україні за часів Хмельниччини) і Григорій Мужилівський (проповідник і полеміст).

Козацький улюбленець, слуцький протопоп Андій Мужилівський, наряду з Ісайєю Копинським і Петром Могилою, був кандидатурою на митрополиту кафедру після смерті православно митрополита Іова Борецького. Цей факт свідчить про велику популярність Мужилівського не лише поміж козацтва, а й загалом серед тогочасної громадськості. Разом з цим, участь у митрополичих виборах, активна позиція на соборі в Києві, де була піддана анафемі «Апология» Смотрицького, засвідчувала неабиякий ораторський талант письменника, глибину його освіти і знань, суспільну впливовість. Таким чином, маємо справу з непересічною особистістю, яка жила і творила в період раннього бароко і писання якої білоруси, українці та поляки слушно можуть зараховувати до свого вітчизняного письменства.

В українськомовній версії відомі поезії Андрія Мужилівського полемічного змісту та «Отпис на лист унітов виленских, которые усилвали свое лестное отступление от восточное церкве к западнему костелу слушноє показати, которым къ воли сесь лист зъ Слуцка стался худішим во презвитерох Андреем» (1616). Андрій Мужилівський також вільно писав латинню. Отож, його польськомовний трактат не був твором замкненим і позбавленим апологетичного звучання, а вписувався у різну за своєю жанровою структурою, багатовекторну, багатопланову систему полемізувань.

Якщо звернутися до збережених у рукописній версії листів письменника, то, окрім загальних полемічних мотивів та конкретних історичних подій, в них можна прочитати своєрідну преісторію виникнення «Антидотуму».

У віленський період діяльності дороги Андрія Мужилівського і Мелетія Смотрицького перетнулися – їх поєднала спільна ідея обстоювання православ'я. Зокрема дізнаємося про це із листа Мелетія Смотрицького від 6 грудня

1623 року: «Miłosne miłości twej pisanie miłością przyjąłem. Ucieszyłem się o zdrowie ucciuwości twojej i twoich, i wysławilem o niem Boga, prosząc Jeo łaske i w pozad i date lata, aby ucciuwość twoje w niem przy duszozbawiennym i błogosławionym pomieszkaniu, chowając na wielk[osć] świętej swej cerkwi potrzeba» [1, с. 340]. У вступному зверненні цього ж листа Мелетій Смотрицький назвав Андрія Мужилівського своїм улюбленим приятелем і братом у Христі.

Цьому зразку полемічного польськомовного епістолярію передував адресований Андрієві Мужилівському 30 листопада 1623 року лист київського митрополита Іова Борецького у справі місії ченця Івана Дубовича. Кореспондент у ньому зазначив: «Dał Bóg rozum, dał lata, dał łaską swą i gromadne i silne, a co większa, dał w cerkwi prawde, przy której stojących o zmacnianiem Chrystusie, tak łączno nie połączną wschodniego nabożeństwa Rusi. Co wszystko Jego Bozkiej opatrności połączwszy, miłości Bożej i błogosławieństwa pokorności naszej, jako na[j]lubowniejszemu bratu użyzczamy» [1, с. 339].

З огляду на емоційний та інтелектуальний контекст цієї кореспонденційної спадщини, її можна віднести до єдиного епістолярного полемічного дискурсу побережестейської доби з вираженою польськомовною парадигмою.

Причиною виникнення і видання у 1629 році праці «Antidotum przezacnemu narodowi ruskiemu, albo warunek przeciw apologii jadem napełnionej, którą wydał Meleti Smotrzycki, niesłusznie Cerkiew Ruską prawosławną w niej pomawiając haeresją i schismą. dla niektórych scribentów» Андрія Мужилівського став перехід релігійного соратника, Мелетія Смотрицького, у лоно східної католицької Церкви.

Мужилівський став першим критиком і рецензентом «Апології» спочатку в усній версії – на Київському соборі. Ось як описав перебіг цих подій дослідник Петро Кралюк: «М. Смотрицький намагався захищатися, посилаючись на твори Отців Церкви, просив дати йому можливість диспутувати на соборі. Але А. Мужилівський, витягнувши з-за пазухи картку, зачитав присуд собору: по-перше, М. Смотрицький мав присягнути, що в майбутньому ні словом, ні помислом не потурбує «руську церкву»; по-друге, публічно відречеться від «Апології...», засудивши її; по-третє, він не мав права виїздити із Києва до Дермані» [2, с. 159]. Однак не можна погодитися з думкою Петра Кралюка, яку він висловлює під час подальшого зображення тогочасних подій: «Осудження «Апо-

логії...» засвідчило й слабку теологічну підготовку православних достойників. Вони навіть не ризикнули дати М. Смотрицькому можливість публічно дискутувати і захищати себе, а безоглядно повірили висновкам Л. Зизанія та А. Мужилівського – людей не дуже високої богословської освіти» [2, с. 160].

Каяття Мелетія Смотрицького виявилось лише формальністю. Якщо враховувати світобачення письменника, представлене в «Апології», то його перехід на бік уніатства був лише справою часу, до якої він уже внутрішньо був готовий. Це викликало бурю протестів, серед яких чільне місце належить польськомовному антиунійному виступу Андрія Мужилівського. Твір не лише засвідчує неабиякий ораторський талант полеміста, а й водночас є ілюстрацією його вагомості богословської обізнаності. Пройшовши освітній шлях, подібний до освіти Мелетія Смотрицького, однак менше піддавшись впливам протестантизму і демократичним віянням, які Смотрицький почерпнув на Заході, Мужилівський вирізнявся радикалізмом, кардинальною приверженістю до православ'я, що зближало його з козацьким рухом і зрештою дозволило зайняти високий духовний чин у Києво-Печерській лаврі. Навряд чи всі ці чинники мали б засвідчити слабке богословське підґрунтя письменника.

Праця Андрія Мужилівського обрамлена біблійними цитатами і поділена на дванадцять розділів. Своєю структурою вона нагадує твір опонента, що на той час було загальноприйняте з огляду на апологетичність (структурний і лексичний тезисний виклад) висловлювань полемічних авторів. Окрім цього, вона містить додатки – копію листа до Константинопольського патріарха Кирила, перестороги до духовного та шляхетського станів у вигляді двох поширених післямов.

Тематика твору «Antidotum przezacnemu narodowi ruskiemu...» співзвучна з іншими богословськими трактатами того часу, однак, позбавлена будь-якого епігонства, є своєрідним їх узагальненням. Мова йде про остаточність Божого суду (розділ IV), існування земного Раю і Судний день (розділ V), посередництво Христового священства, прісне і квасне причастя (розділ VI), церковну ієрархію (розділ VII), верховенство апостола Петра і самого Христа (розділ VIII), обмеження повноважень Римського єпископа (розділ IX), прощення гріхів (розділ X), походження Святого Духа (розділ XI), а також про Флорентійський синод (розділ XII).

Тези побудовані дуже своєрідно, оскільки це був не просто діалог двох супротивників – до нього, окрім Мужилівського та Смотрицького, опосередковано було залучено попередніх апологетів, навколо виступів яких велася жвава дискусія, – Зизанія, Філалета і Ортолога.

Письменник повністю став на захист Зизанія, відповідаючи замість нього на закиди «Апології» Смотрицького. «Na tak niewstydlawe zadanie twoje / cóż ma rzec Zyzani / albo i ja znim: tylko słowa one Prorockie głosem zawoławszy odpowiemy. [...] To jest / Osądź nas Boże i rozeznaj sprawę naszą / od narodu nie świętego od człowieka niesprawiedliwego i zdradziegłego wyrwi nas / strzeż nas od sidła które na nas zastawili / i od obrazy tych / którzy broją złości. Ażaj to nie złość i nie sidła / opacznie udając słowa i wywracając text Pisma świętego i piśma mężów pobożnych / zadawać rany na uczciwym / a komuż: wszystkiemu Przezacnemu i sławetnemu Narodowi Rossijskiemu: a to z gniewu na kilka (...) Osób» [3, с. 24].

Натомість вірогідність тез Христофора Філалета (а знаємо, що під цим псевдонімом писав Мартин Броневський, дискутуючи з Іпатієм Потієм) Мужилівський піддав сумніву, зазначаючи, що той був істориком і, як кожна особа, міг помилятися, проте Церква залишається святою і непомильною [3, с. 25]. «Inaksze wyznanie philaletowe / a inaksze wschodniej Cerkwi» [3, с. 26].

Варто пригадати, що під псевдонімом Теофіл Ортолог відому працю антиунійного звучання «Тренос» видав Мелетій Смотрицький, пізніше в «Апології» самого ж себе заперечуючи та відкидаючи. Із цього приводу Андрій Мужилівський писав, що Ортолог свій трактат «bez cenzury Cerkiewnej pod imieniem wszystkiej Cerkwi Chrystusowej wydać ważył się / w czym wiele narusza dogmat Cerkiewnych» [3, с. 31]. Далі полеміст конкретизував свої звинувачення, зазначаючи: «Błąd Orthologa nie mały w tym był / gdy przyznawał że dla grzechów człowiek traci wiarę / albo dusza jest od rodziców w człowieku / czego Cerkiew nigdy nieznała i nato nigdy nie pozwala / gdyż grzech śmiertelny wiary w człowieku niegubi» [3, с. 32b].

Не оминув Андрій Мужилівський своєю увагою і справу унії з Римською Церквою, трактуючи з точки зору православ'я тезу «поєднання Русі з Руссю». Полеміст не заперечив можливості такого поєднання, однак зазначив: «Jeśli do zgody Kościoł Zachodni chce z nami / niechaj z Patriarchą naszym Pasterzem o tym conferuje / pod którym my jednak powinni być / by i

Unia doskonała z miłości / i z jednego rozumienia o Artykułach Wiary stanęła» [3, c. 8]. Натомість акт проголошення Берестейської унії він вважав справою поновного розірвання Христової Церкви, на чому наголошував у Розділі II: «Był był prosił Pana Boga / aby Ruś JEDNO była / musiałbyś naprzód prosić / aby to co do jedności przeszkoła jest / a do naszych krajów od lat czterdziestu wprowadzono / zniesiono i wniwecz obrócono / dopiero Ruś z Rusią zgodziwszy się / co dobrego i pochwały godnego pracy twej przyznaćby musiała / jakowa Jedność daj Boże żeby była: Przeto i my prosimy Pana Boga / przy Liturgii ś. aby takowa była Jedność / jakowa była za czasów Ojców naszych śś. Wschodnich» [3, c. 7b].

Перші три розділи – це безпосереднє викриття «милого Апологіара», як всюди автор титулує свого опонента, або ж «милого Натураліста» [3, c. 14]. Андрій Мужилівський не заперечував тих численних дарів, якими був наділений Мелетій Смотрицький, утім уболював над тим, що всі ці благодаті перестали бути окрасою східної православної Церкви. З цього приводу він порівнював Мелетія Смотрицького зі схизматиком Арієм. Цей теж, на думку письменника, «był statury dość długiej / pochmurowaty / kształtowny jako chytry wąż / który by mógł wszelkie niewinne serce oszukać / przez przewrotne swoje udanie: w rozmowie był słodki / zawsze zwodzząc duszę i pochlebując» [3, c. 2].

Концепти мудрої молодості та нерозумної старості розвинені в творі на семантичному, стилістичному і структуральному рівнях, надаючи полемічній праці метафоричного звучання.

Стиль твору «Antidotum» – це поширене антитетичне доведення від супротивного, що характерно для барокового викладу загалом та полемічної апологетики зокрема. Полемічний виступ Мужилівського сповнений індивідуалізму у виборі художніх засобів, тільки йому властивій поетики, основаної на біблійній персвазії, що водночас глибоко переплетена із тогочасною риторичною традицією і викликає у читача стан емоційної еμβιβαλενції.

У всій частині твору автор вдається до збірних звертань, як традиційно це було прийнято в риторичному вступі («Prawowierny i Przewasny Narodzie Ruski» [3, c. 4]), а також почасти послуговується засобом авторського авторитету. Гострота полемічних висловлювань у Мужилівського не була зведена до сатири, іронії чи сарказму – при всій палкості натури письменника ці явища у праці відсутні. Його риторичні ходи вишукані та продумані у художньому пла-

ні, слова сповнені щирості та гіркоти, що надає писанню особливої переконливості.

Окремо полеміст описав події локального характеру – виступ Зизанія, зречення Мелетія Смотрицького, знаки Божого спротиву на життєвій дорозі Смотрицького (протест Леонтія Карповича проти прийняття опонента до чернечого згромадження, відсутність священницьких шат під час його ієрейського висвячення тощо). Таким чином, вірогідності свого викладу автор принагідно добивається за рахунок допоміжних емоційних засобів, які покликані викликати сумнів, зневагу чи обурення.

Отож, можна зробити висновок, що польськомовний виступ Андрія Мужилівського проти «Апології» Мелетія Смотрицького був доволі вдалою спробою піднести православ'я в очах читачів Заходу і Сходу. В основу написання праці була покладена Біблія з усім багатством її видимих і прихованих засобів. Тогочасна риторична система теж не залишилася поза увагою письменника, з її латинізованими вставками, загальноприйнятою структурою, апологетичним стилем викладу. Основним акцентом полемічного твору став традиційно оспіваний образ Матері-Церкви, яка побивається за своїми втраченими синами. Ці елементи жалів перегукуються з народними плачами та лементаціями. Додатковим персвазійним засобом є доксологічні мотиви на зразок поширених молитов.

Цінною історичною пам'яткою для дослідників залишається представлений у вигляді додатку лист Мелетія Смотрицького до митрополита Іова Борецького, в якому опонент відрікався від написаної ним «Апології». Тож «Антідотум», – з огляду на свій тезисний характер і додаткові матеріали, – може стати вагомою поміччю для дослідників творчості Мелетія Смотрицького.

Особливою поетикою вирізняється остання частина праці «Antidotum przewasnemu narodowi ruskiemu...», подана у вигляді декількох пересторог, яка вимагає подальшого опрацювання творчого надбання Андрія Мужилівського у художньому плані. Концептичний тип мислення, сарматські мотиви, гармонійно вплетені у традиційний польськомовний виступ полемічного характеру, метафоричні конструкції та біблійні конкордаційні ряди, представлені на рівні алюзій, цитувань, мотивів – усе це свідчить про високий рівень розвитку полемічної православної літератури доби раннього бароко, створеної польською мовою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років / Ред. Юрія Мицика // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХV. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 310–347.
2. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смо-трицького / П. Кралюк. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1997. – 191 с.
3. *Mużyłowski A.* Antidotum przezacnemu narodowi ruskiemu, albo warunek przeciw apologii jadem napełnionej, którą wydał Meleti Smotrzycki, niesłusznie Cerkiew Ruską prawosławną w niej pomawiając haeresją i schismą dla niektórych scriben-tów / A. Mużyłowski. – B.m.dr., 1629. – 96 [IV] s.
4. *Smotrzycki M.* Apologia peregrinacji do krajów wschodnych przez mie Meletiusza Smotrzyckie[go]... do przezacnego narodu ruskie[go] ... sporządzona. – Dermań : Druk Monasteru, 1628 / M. Smotrzycki // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. With an Introduction by David A. Frick. – Ukrainian Research Institute of Harvard University. – 805 p. – P. 515–625.
5. *Wagilewicz D.J.* Pisarze polscy Rusini / D. J. Wagilewicz. – Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – 318 s.